

بررسی فعالیت‌ها و پایگاه اجتماعی حزب دموکرات در مجلس دوم شورای ملی

علی پرورش رامکی^۱

محمود سلجوقی^۲

چکیده

حزب دموکرات نخستین حزب در ایران است که در دوره انتخابات مجلس دوم پا به عرصه ظهور می‌گذارد و با تأثیر پذیری از سیستم‌های حزبی اروپا در ایران شکل می‌گیرد. حزب دموکرات با ۲۸ عضو در مجلس دوم و با داشتن مرامنامه مشخص در مقابل حزب اعتدالیون، در کشاکش‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نقش مؤثری را ایفا می‌نماید. در این دوره؛ نائب السلطنه ناصرالملک، قتل بهبهانی، اولتیماتوم روسیه مبنی بر اخراج شوستر و انحلال مجلس دوم، فعالیت‌های حزب دموکرات را تحت الشعاع قرا می‌دهند، ولی رئیس‌الوزارایی مستوفی‌الممالک و کابینه او فعالیت‌های این حزب تقویت می‌نمایند. شرایط پیدایش و فعالیت حزب دموکرات چگونه بود؟ حزب دموکرات در فعالیت‌های خود چه قشر و طیفی از جامعه را هدف قرار داده بودند؟ و چه افرادی از جامعه جذب آن می‌شدند؟ حزب دموکرات در نتیجه با داشتن روزنامه‌های متعدد در ایالات جهت گسترش دیدگاه‌های خود برای عضو گیری و دارا بودن افرادی تحصیل کرده، دنیا دیده و سخنور به خوبی توانستند، در قشر جوان و طبقه متوسط نفوذ کنند. البته به دلیل انقلابی و تند رو بودن حزب دموکرات، کمتر موفق شدند؛ اشراف، روحانیون و افراد طبقه پایین را به خود جذب کند. اگر چه این حزب در اساسنامه، خود از طبقه پایین جامعه حمایت می‌نمود. در نتیجه اختلاف و تفرقه احزاب در این دوره، دخالت روس و انگلیس ناکارآمدی احزاب بخصوص حزب دموکرات را موجب شد. با توجه به موضوع تحقیق، در گردآوری مطالب از شیوه کتابخانه‌ای، با فیش برداری از منابع بهره گرفته‌ام و در ثبت مطالب بیشتر سعیم بر آن بوده با دیدی همه جانبه نگر، از روش تحلیلی و توصیفی استفاده نمایم.

واژه‌های کلیدی: احزاب، حزب دموکرات، مجلس دوم، ایران، حزب اعتدالی، ناصرالملک

---

^۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه خوارزمی aliparvareh68@gmail.com

^۲. کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه خوارزمی mahmood.saljoghi@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۸/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۰/۱۱

مقدمه

با توجه به برهه زمانی حساس پس از فتح تهران و تشکیل مجلس دوم شورای ملی حزب دموکرات با داشتن و نگرش انقلابی پا به عرصه ظهور نهاد، دیگر اینکه اگر چه حزب دموکرات در مجلس دوم نسبت به اعتدالیون در اقلیت بودند ولی در امور سیاسی، فرهنگی و اجتماعی نقش فعالی را بازی می‌کردند. در نتیجه نقش مؤثر حزب دموکرات در فعل النفعالات و حوادث این دوره، برای بهتر روشن شدن مسبب و علل آن رخدادها هست، که تحقیق در رابطه به این موضوع حائز اهمیت می‌نماید. این حزب اولین حزب در ایران است که با رویکردی متفاوت نسبت به انجمن‌های دوره قبل، در مجلس دوم به وجود می‌آید. به همین منظور با بررسی چگونگی و چرایی پیدایش حزب دموکرات می‌توان زمینه و دلیل شکل‌گیری احزاب سیاسی در ایران را روشن‌تر در یافت، اگرچه ریشه شکل‌گیری احزاب متفاوت است. آنچه پژوهشگر را در این زمینه به کنکاش واداشته، ارزیابی اولین تجربه حزبی در ایران، بخصوص حزب دموکرات در مجلس دوم بود. که هدف از انجام این پژوهش همانا تحلیل و باز شناساندن دورنمایی از فعالیت‌ها و پایگاه اجتماعی حزب دموکرات در مجلس دوم می‌باشد.

مجلس دوم:

پس از فتح تهران و خلع محمد علی شاه، دولت مرکزی استقرار یافت و در ۱۲ جمادی الثانی ۱۳۲۷ هـ.ق تصمیم به اقناع و آرام کردن قیام‌های ملی مشروطه گرفت. بر اساس این هیأتی مرکب از ۱۶ تن به امر دولت انتخاب شد، این هیأت برای اصلاح قانون انتخابات به آرای انجمن‌های ایالتی و ولایتی رجوع کردند. انجمن ایالتی آذربایجان به وکالت از طرف کلیه انجمن‌های ایالتی و ولایتی ایران، اختیار را به همان هیأت واگذار کردند. قانون انتخابات در دو مرحله مستقیم در نظر گرفته شد، مجلس دوم با این قانون انتخاب گردید. بر اساس اصلاحات به عمل آمده، تعداد وکلا ۱۲۰ نفر شد و شرط انتخاب کننده از ۲۵ به ۲۰ سال تنزل داده شد، نیز سالانه داشتن ۵۰ تومان عایدی یا پرداخت مالیات در سال به مبلغ ۱۰ تومان که در صورت داشتن تحصیلات از این قیود معاف می‌شد. (بهار، ۱۳۸۷: ۳۵) انتخابات در اکثر شهرستان‌ها به صورت مستقیم و دو درجه آغاز شد، چون نمایندگان تهران بر گزیده شدند،

دوره دوم مجلس شورای ملی در ابتدا با ۶۵ تن از نمایندگان جدید الانتخاب در ذی‌قعدة ۱۳۲۷ گشایش یافت. (شمیم، ۱۳۸۴: ۵۶۴) که بعداً تکمیل گردید. در افتتاح مجلس دوم نمایندگان با شعارهایی چون: «زنده باد سلطان احمدشاه، پر دوام باد مجلس عالی ملی و زنده باد کابینه وزراء» کار خود را آغاز کرد. (براون، ۱۳۸۰: ۳۱۷) با دعوت علما و مجتهدین، اعضای مجلس و وزیران به قرآن قسم یاد کردند که به مشروطیت خیانت نکنند، ولی با توجه به سابقه افکار بعضی از افراد چون؛ حاجی محمد اسماعیل، حاجی معین بوشهری، امام جمعه خوی و ... مشکلی دیگر در مقام تخریب ترتیبات مشروطیت خواهند بود. (شریف کاشانی، ۱۳۶۲: ۴۶۱-۴۶۲)

در پی به وجود آمدن فضای باز سیاسی، مبارزات قلمی و زبانی محافل مطبوعاتی، احزاب و کشاکش فراکسیون‌های پارلمانی، دو حزب دموکرات و اعتدالی در مجلس دوم و خارج از آن، زمینه افترا را رواج داده و کشمکش‌های مرامی احزاب با دسیسه کاری مبدل گردیده بود. یک دلی را کنار گذاشته هر یک به راه خود می‌رفتند؛ یفرم خان دسته جداگانه داشت، معز السلطان گروه هواداران خود را و نیز بختیاری‌ها گرد سردار اسعد را گرفته و نیروی مستقلی را به وجود آورده بودند. بدین ترتیب زمینه برای تشتت افکار و انحراف ملیون و آزادی خواهان از هدف مشترکی که برای آن جانفشانی کرده بودند، نمایان شد. (بهار، ۱۳۸۷: ۵۶۸) مجاهدین که در فتح تهران نقش محوری داشتند، پس از شروع مجلس دوم نادیده گرفته شدند و در نتیجه با واقع پارک اتابک به مجاهدین جفا نمودند. که در این صورت تفرقه و نفاق در بین مشروطه خواهان به اوج خود رسید.

پس از آرام شدن اوضاع، مجلس دوم موفق شد وامی به مبلغ ۱۲۵۰۰۰ پوند از بانک شاهی برای بازسازی ساختار اداری وصول کند، همچنین ۱۱ افسر سوئدی را برای ایجاد نیروی ژاندار مری و ۱۶ متخصص مالی آمریکایی به ریاست مورگان شوستر جهت سازماندهی نظام مالیاتی استخدام کردند. (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۹۲-۹۳) مجلس دوم برای تکمیل برنامه‌های خود به درخواست ۲۸ نفر از نمایندگان دموکرات ۶ ماه دیگر تمدید گردید. دیگر اینکه از یک سو شوستر در رمضان ۱۳۲۹ اموال شاهزاده شجاع السلطنه که به روس‌ها گرایش داشت را مصادره کرد و از طرف دیگر بزرگ‌ترین مانع برای اجرای سیاست‌های روسیه مجلس بود. در نتیجه دولت تزاری ضمن دادن اولتیماتوم به مجلس شورای ملی و دولت درباره

اخراج شوستر، نیروهای خود را در آذر بایجان و ایالات شمال و خراسان به مانورهای جنگی و اداشت. (شمیم، ۱۳۸۴: ۵۷۷) روس ها ضمن اعلام اولتیماتوم مبنی بر اخراج شوستر، اختیار تصمیم در مورد استخدام مستشاران خارجی را خواستار شدند، که مجلس زیر بار این اولتیماتوم نرفت. که در این باره بین دو حزب دموکرات و اعتدالیون وحدت رأی وجود داشت. در نتیجه صدراعظم صمصام السلطنه و نائب السلطنه ناصرالملک به اتفاق سران بختیاری؛ «امیر مفخم، امیر مجاهد، سردار جنگ و سردار ظفر مجلس را تعطیل کرده، نمایندگان را تهدید نمودند و با شرایط روس ها موافقت کردند. (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۹۸-۹۹) مجلس دوم پیش از آنکه ۶ ماه تمدید شده استفاده کند، منحل گردید و شوستر از ایران اخراج شد.

شکل گیری احزاب در ایران

واژه party در انگلیسی یا parti در فرانسه بر گرفته شده از مصدر parti به معنای رفتن و قسمت کردن است که معادل فارسی آن را حزب بر گزیده‌اند. (نقیب زاده، ۱۳۸۸: ۱۱) حزب از نظر لغوی به معنای گروه، دسته و دسته‌ای از مردم که دارای مسلک خاصی هستند. (معین، ۱۳۶۰: ۳۸۳) اما اندیشمندان تعاریف متفاوتی از حزب ارائه داده‌اند که مبتنی بر دیدگاه و نگرش آن‌ها به حزب و مسائل سیاسی و اجتماعی است. در اصطلاح سیاسی حزب سازمان سیاسی است که، از هم فکران و طرفداران یک آرمان تشکیل شده است. با داشتن تشکیلات منظم، برنامه سیاسی کوتاه مدت و دراز مدت برای نیل به آرمانش، از دیگر اشکال سازمان نظیر؛ جبهه و گروه سیاسی متمایز می‌شود و معمولاً برای بدست گرفتن قدرت سیاسی از طریق مبارزات انتخاباتی رقابت می‌کنند. (لالوی، ۱۳۸۱: ۱۵)

در سال‌های قبل از مشروطیت تشکیلات سیاسی، انجمن‌های مخفی بودند که زمان پیدایش آن‌ها به اواخر سلطنت ناصرالدین شاه و اوایل زمامداری مظفرالدین شاه باز می‌گردد. این انجمن‌ها خواستار اصلاحات بودند و سعی‌شان بر این بود که دسته‌های مختلف، خاصه علما و تجار را با یکدیگر همگام کنند. در هر صورت هدف کلی و ظاهری همه گروه‌های سیاسی قبل از مشروطه اصلاح در دولت و از بین بردن نفوذ بیگانگان بود. مشروطیت و شکل‌گیری احزاب در ایران، احمدشریعتی نخستین تشکیلات مخفی در ایران فراموشخانه، به سبک لژهای فراماسونری اروپا بود که توسط میرزا ملکم خان تأسیس

شد. وی ارمنی ایرانی و تحصیل کرده فرانسه بود. ناظم الاسلام کرمانی در کتاب تاریخ بیداری ایرانیان پس از صفاتی چون ادیب کامل، ارباب فاضل و جامع محاسن... درباره ملکم خان چنین می‌آورد: اول کسی است که تخم قانون در این سرزمین کشت، چنانکه میرزاملکم خان قانونی معروف گشت. (کرمانی، ۱۳۷۹: ۱۱۷)

فعالیت‌های پنهان و آشکار جمعیت‌هایی مانند؛ فراموشخانه، مجمع آدمیت، انجمن مخفی، انجمن ملی، مرکز غیبی تبریز، فرقه اجتماعیون عامیون که به عنوان یکی از پایه‌های فکری انقلاب مشروطیت بشمار می‌روند. البته در این روند از پراکندگی‌ها و تعداد زیاد انجمن‌ها چیزی جز هرج و مرج سیاسی نصیب کشور و مردم ایران نشد. این تجربه گرانبها بود که افرادی چون؛ تقی زاده، معاضد السلطنه، دهخدا و افراد تحصیل کرده ای‌ای که از اروپا باز گشته بودند، آن‌ها با مشاهده سیستم‌های حزبی آنجا به ویژه انگلستان به این نکته پی بردند. (نوذری، ۱۳۸۷، ۱۲) در نتیجه فعالیت افرادی امثال این‌ها بودند، که نقش مؤثری در تأسیس احزاب سیاسی ایران ایفا کردند. در جریان مجلس دوم برای اولین بار شاهد پیدایش و ظهور احزاب سیاسی توسط سوسیال دموکرات‌ها، مانند سید حسن تقی زاده، محمدامین رسول زاده و تعدادی از نمایندگان مجلس که مجموعاً پایه گذاران حزب اجتماعیون عامیون بودند که بعداً به حزب دموکرات معروف شد هستیم. (آزادی، ۱۳۹۰: ۱۹)

احزاب سیاسی در مجلس دوم

پس از فتح تهران در رجب ۱۳۲۷، در ایران دو حزب به وجود آمد، از آن دو یکی انقلابی و دیگری اعتدالی بود. هر دو حزب در انتخابات مجلس دوم فعالیت کردند که پس از افتتاح مجلس حزب انقلابی خود را به نام دموکرات عامیون و حزب دوم را به اسم اجتماعیون اعتدالیون به مجلس معرفی نمودند. (شمیم، ۱۳۸۴: ۵۶۶) اگر چه نبض مجلس در اختیار این دو حزب قرار داشت ولی احزاب کوچک‌تری هم بودند مثل؛ اتفاق و ترقی و ترقی خواهان لیبرال، اما این احزاب از قدرت چندانی برخوردار نبودند، چون در مجلس دوم نماینده حسابی نداشتند. (لالوی، ۱۳۸۱: ۳۰) به همین دلیل نتوانستند در حوادث سیاسی و فرهنگی کشور مؤثر واقع شوند. در نتیجه با توجه به فضای باز سیاسی و آزادی مطبوعات،

بازار جراید و مطبوعات رونق یافت که این سبب شد، تا افراد و عناصر گوناگونی پیرامون حزب دموکرات و اعتدالیون گرد آیند.

دلایل پیدایش حزب دموکرات:

۱. پس از دوره‌ای پر التهاب، فضای نسبتاً باز سیاسی ناشی از در بند شدن غول استبداد مطلقه، پس از استبداد صغیر، احزاب و تشکل‌های مردمی را در دامان خود پرورد که از جمله آن حزب دموکرات بود.
۲. طبقات علما، تجار و اصناف که در صف اول در دوره اول نهضت مشروطه قرار داشتند. (اتحادیه، ۱۳۸۱: ۳۱۵) اتحادی که بتوان هسته تشکیلات سیاسی گردد، مهیا نبود و افراد اندکی از روشنفکران در مجلس اول نسبت به مجلس دوم راه یافتند. در نتیجه راه یابی تعداد زیادی از افراد تحصیل کرده در اروپا و آگاه با مسائل سیاسی به مجلس دوم موجب پیدایش احزاب و حزب دموکرات شدند.
۳. موقعیت زمانی، در نتیجه تکامل شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در جامعه ایران، باعث پیدایش؛ تشکل‌ها، انجمن‌ها و احزاب سیاسی در نتیجه حزب دموکرات در مجلس دوم شد.

تأسیس و اعضای حزب دموکرات

حزب دموکرات اولین حزب سیاسی منطبق بر احزاب اروپا بود، که در انتخابات مجلس دوم در ایران تأسیس شد. این حزب به نظر می‌رسد، شاخه‌ای از حزب سوسیال دموکرات باکو یا حزب همت قفقاز، در ایران بشمار می‌رفت. که مهم‌ترین شاخه این حزب در تبریز به وجود آمد، این حزب که مجاهدین و اعضای آن فدایی خوانده می‌شدند دارای یک کمیته سری کوچک بود که مرکز غیبی نام داشت و اندکی بعد کلمه اجتماعیون که به معنای سوسیالیست بکار می‌رفت از نام خود حذف و کلمه دموکرات را انتخاب کردند. به هر صورت قفقاز به دلیل هم‌مرزی با عثمانی و روسیه که با اروپا رابطه داشتند، منشاء بسیاری از جریان‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی ایران در دوره نهضت مشروطه بوده است. بر اساس این منشاء حزب دموکرات از اجتماعیون عامیون یا کمیته سوسیال دموکرات که در سال ۱۳۲۳ ق در قفقاز به وجود آمده بود، نشأت گرفته می‌شود.

برخی از اعضای حزب دموکرات چون سید حسن تقی زاده، حسینقلی خان نواب، سلیمان میرزا، وحیدالملک و سید محمد رضا مساوات بودند. در مقابل آن‌ها بعضی از اعتدالیون مانند میرزامحمد دولت آبادی، حاج آقاشیرازی، قوام الدوله و شکرالله خان بودند. همچنین سیدعبدالله بهبهانی، سیدمحمدطباطبایی و سایر ارباب نفوذ چون ناصرالملک نائب السلطنه و سپهداراعظم نیز طرفدار این حزب بودند. خوانین بختیاری غیر از مرتضی قلیخان پسرمصمصام السلطنه که در فراکسیون اعتدالیون عضو بود، مابقی مخصوصاً سردار اسعد با هر دو طرف [دموکرات و اعتدالی] راه می‌رفتند. (بهار، ۱۳۸۷: ۳۹) زیرا مستوفی الممالک که نامزد نیابت و ریاست وزرایی از طرف دموکرات‌ها بود، با خوانین بختیاری دوستی داشت. حزب دموکرات ایران با ایدئولوژی دموکراسی اجتماعی‌اش، از رادیکال‌ترین دسته‌های سیاسی بشمار می‌رفت، اما نه اینکه همه نمایندگان رادیکال منش مجلس، در زمره اعضای آن حزب باشند، مثل آقا محمد وکیل التجار باشی که به تفکر سوسیال دموکراسی شناخته می‌شد، در جرگه دموکرات‌ها نبود. دیگر اینکه در حزب اتفاق و ترقی نیز عنصر رادیکال وجود داشت. (آدمیت، ۱۳۸۸: ۱۳۷)

اساسنامه حزب دموکرات

حزب دموکرات همان اجتماعیون عامیون می‌باشد که مرامنامه این حزب توسط رسول زاده در سال ۱۳۲۸ ق به نگارش در آورده بود، به اتفاق حیدرخان عمواوغلی آن را سازمان می‌دهند. آنان اعتقاد به فعالیت پارلمانی داشتند و در صدد پیشبرد سوسیالیسم از طریق مجلس و مشروطه بودند، از طرفی سعی داشتند جنبه‌های اسلامی نیز به عقاید خود بدهند تا از تهمت بی‌دینی و تدروی رهایی یابند. (نوذری، ۱۳۸۷: ۱۲) دموکرات‌ها میراث خواران مشاغلی نبودند که نیازمند حفظ ثروت باشند، بلکه مردان جدیدی بودند که می‌خواستند ایرانی نو بسازند. (آوری، ۱۳۷۷: ۳۱۵) می‌توان گفت مرامنا مه حزب دموکرات، حاوی یک مقدمه کلی و هفت بند مربوط به امور سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و قضایی بود. در مجموع ۳۲ ماده داشت. بخش‌هایی از این مواد عبارت‌اند از: ۱. انفکاک قوه سیاسیه از قوه روحانیه (جدایی دین از سیاست) ۲. ایجاد نظام اجباری (خدمت سربازی) ۳. تقسیم‌املاک بین رعایا ۴. قانون منع احتکار ۵.

تعلیم و تربیت اجباری ۶. تأسیس بانک کشاورزی ۷. اولویت مالیات مستقیم بر مالیات غیر مستقیم. بر این اساس حزب دموکرات شالوده فعالیت‌های خود را بر این اصول بنا می‌نهاد.

همچنین آنجایی که اتحادیه منصوره «نظام مافی» از مجلس دوم و تبدیل گروه‌ها و انجمن‌ها به احزاب جدید سخن به میان می‌آورد. مرامنامه حزب دموکرات را این چنین بر می‌شمارد؛ قرن بیستم برای شرق دوره تجدد است، ایران باید به شکل مملکت قانونی در آید و حکومت مرکزی قوی شود تا خارجی‌ها نتوانند آن را تضییق نمایند. نیز در مورد حقوق مدنیت، همه افراد باید مساوی باشند و از هر مذهب، نژاد و ملیت که باشند در مقابل قانون برابر محسوب شوند. آزادی‌های کلامی، مطبوعات و اجتماعات را می‌خواهند. قانون انتخابات باید مساوی، عمومی، مخفی، مستقیم و متناسب باشد، قوه قضائیه از اجرائیه باید جدا باشد. همچنین خواستار کاهش اقتدار محلی بعضی از سران عشایر بودند و تعریف جدیدی از ملیت دادند، که فراتر از وابستگی‌های مذهبی و قومی بود، مورد توجه قرار دادند. (اتحادیه، ۱۳۸۱: ۳۱۱/۱۲)

مجلس دوم و حزب دموکرات

دموکرات‌ها که در مجلس دوم در اقلیت قرار داشتند، از بین ۱۲۰ نماینده مجلس دوم، تنها ۲۷ نفر دموکرات بودند و ۳۶ تن اعتدالی که با احزاب اتفاق و ترقی ائتلاف داشتند. (بهار، ۱۳۸۷: ۳۸) از طرفی دموکرات‌ها، اعتدالیون را ارتجاعی می‌نامیدند، زیرا حزب اعتدالی هوادار روش ملایم‌تر و رعایت سیر تکامل بودند، اعتقاد به شدت عمل و از میان برداشتن مستبدان و ارتجاعی‌ها را نداشتند. از این رو بیشتر اعیان، روحانیون و اکثریت مجلس دوم به آن گرایش پیدا کردند و یا عضو این حزب شدند. اعتدالیون، دموکرات‌ها را انقلابی و تندرو می‌خواندند، در جراید خود از آنان انتقاد می‌کردند و احیاناً از تهمت‌های دینی و تکفیری خودداری نمی‌نمودند. (شمیم، ۱۳۸۴: ۵۶۷) با وجود اینکه حزب دموکرات در مجلس دوم در موضع دسته اقلیت بودند، ولی توانستند کابینه سپهدار را در رجب ۱۳۲۸ وادار به استعفا نمایند، که پس از آن با روی کار آمدن مستوفی الممالک، در کابینه خود بیشتر وزیرانش را از بین دموکرات‌ها و هواداری‌های آنان بر می‌گزیدند. (ملک زاده، ۱۳۷۳: ۱۳۴۵) این باعث شد تا فعالیت‌های حزب دموکرات جان تازه‌ای به خود گیرد و در کشاکش‌های سیاسی بیش از پیش مؤثر واقع شود.

با تمام تلاش‌هایی که اعضای حزب دموکرات انجام می‌دادند؛ ولی باز هم در مجلس دوم نسبت به اعتدالیون در حاشیه بودند، اما فعالیت‌ها و تلاش‌های حزب دموکرات در مجلس سوم به ثمر نشست، به دلیل ائتلاف با نمایندگان بی طرف اکثریت یافتند. در هر صورت علت ضعف حزب دموکرات را می‌توان در این دانست، که از حمایت و علاقه طبقه حاکم، روحانیون و طبقه پایین جامعه بر خوردار نبودند، با وجود این از منافع طبقه پایین دفاع می‌کردند، ولی رابطه‌ای با طبقه پایین جامعه نداشتند. اما با این همه دموکرات‌ها دارای تشکیلات و ایدئولوژی محکمی بودند که به آن‌ها قدرتی بیش از تعدادشان می‌داد.

پس از قتل بهبهانی که هوادار اعتدالیون بود، انگشت اتهام به طرف تقی زاده رهبر حزب دموکرات گرفته شد، در نهایت تقی زاده از ایران فرار کرد و رهبری حزب دموکرات را سلیمان میرزا اسکندری بر عهده گرفت. در این برهه زمانی، تفرقه و اختلاف آرا در مجلس دوم بین دو حزب بالا گرفت. این در حالی بود، که در اواخر سال ۱۳۲۹ ق اوضاع مجلس دوم، در پی اولتیماتوم روس‌ها در خصوص اخراج مورگان شوستر مستشار مالی آمریکایی، دچار تشنج شد. زیرا دموکرات‌ها از برنامه و اقدامات شوستر پشتیبانی می‌کردند، با دولت درباره ادامه مأموریت او درگیری پیش آمد. در نتیجه دولت، شوستر را از ایران اخراج و مجلس را تعطیل نمود. بعضی از رؤسای حزب دموکرات را به قم تبعید و دوتن؛ وحید الملک و حسینقلی خان نواب از آنان را به اروپا تبعید کردند. در پی آن مجمع ادب (کانون حزب دموکرات) را بستند و از انتشار روزنامه ایران نو و ایران نوین جلوگیری به عمل آمد. (ملک زاده، ۱۳۷۳: ۱۴۵۶)

امتیاز حزب دموکرات نسبت به سایر احزاب

حزب دموکرات اگرچه در مجلس دوم در اقلیت بودند، ولی از دو امتیاز بر خوردار بودند. اول اینکه اغلب اعضای این حزب قلم توانایی داشتند، که مقالاتی تأثیر گذار در حمایت از اندیشه‌های خود می‌نوشتند. دیگر آنکه از روزنامه‌های متعدد بهره می‌گرفتند. یکی از ویژگی‌های این گروه توجه خاص آنان به موضوع امپریالیسم بود. دموکرات‌ها بیش از سایر احزاب به مسئله امپریالیسم و سلطه دول غربی توجه داشتند آن‌ها معتقد بودند و بارها تکرار می‌کردند، که فقط با ایستادگی در برابر روس‌ها و انگلیسی

ها خواهند توانست جلوی تجاوزات آن‌ها را بگیرند. (اتحادیه، ۱۳۸۱: ۳۱۶) به رغم و جود شعارهای تند و انقلابی، حزب از این طریق می‌کوشید از احزاب دیگر پیشی گیرد. اما به دلیل منطبق نبودن در خواست‌ها با واقعیت ساخت‌های جامعه، عدم تقارن میان ویژگی‌های حزب و جامعه ایران، حزب کمتر توانست در جذب افراد موفق شود، تا آنجا که مورد هجمه علما و گروهی از رعایا و توده مردم قرار گرفتند. البته با وجود این حزب دموکرات موفق شد در مجلس دوم فراکسیون ۲۷ نفری به وجود آوردند و در خارج از آن افراد کثیری از جوانان و طبقه دوم را به خود جلب نماید. (شمیم، ۱۳۸۴: ۶۵۷) تا جایی که در مجلس سوم اکثریت نمایندگان به آن‌ها گرایش داشتند، در واقع این حزب با داشتن افراد سخنور، دنیا دیده و مطبوعات قابل توجه، این نیرویی فراتر از تعداد اعضای آن در مجلس دوم، به حزب دموکرات بخشیده بود.

ساختار حزب دموکرات

حزب دموکرات دارای؛ حوزه، مجالس محلی، کمیته‌های مرکزی، کنفرانس‌های ایالتی، کنگره عمومی و شعبه پارلمانی داشت. حزب دموکرات پس از سازماندهی در تهران، کمیته مرکزی این حزب به منظور توسعه خود، در قزوین، تبریز، سمنان، دامغان، شاهرود، رشت و مشهد شعبه‌هایی تأسیس کردند. شعبه رشت روزنامه بیداری را به صاحب امتیازی حسین جودت منتشر می‌نمود، که بعداً با نهضت جنگل همکاری کرد. همچنین موفق شدند چند روزنامه خوش قلم و مشهور مانند؛ ایران نو در تهران، شفق در تبریز و نوبهار را در خراسان منتشر سازند. با توجه به این بود، که حزب دموکرات توانست در مجلس سوم ۳۱ کرسی را به خود اختصاص دهد. در نتیجه ائتلاف با نمایندگان بی طرف‌ها و دسته‌ای از اعتدالیون اکثریت قدرتمند مجلس سوم شدند. عامل اصلی توفیق حزب دموکرات در این دوره، همانا گسترش آن در شهرستان‌ها بود.

نائب السلطنه ناصرالملک و تأثیر آن بر حزب دموکرات

نائب السلطنه عضدالملک که آدمی متین و مقید به قیود کامل ملی بود، در دوره مجلس دوم وفات یافت. مجلس تصمیم گرفت برای نیابت سلطنت کسی را انتخاب کند، نامزد حزب دموکرات میرزا حسین خان مستوفی الممالک و نامزد اعتدالیون و بی طرفان، که در مجلس دارای اکثریت می‌باشند، ابوالقاسم خان

ناصرالملک بود، نیز علی قلی خان سردار اسعد هم برای این منظور داوطلب شد. در نهایت ناصرالملک به نیابت سلطنت انتخاب گردید. (بهار، ۱۳۸۷: ۳۷) در نتیجه حزب دموکرات در نخستین مبارزه سیاسی خود با رقیبش، حزب اجتماعیون اعتدالیون با انتخاب نایب السلطنه ناصرالملک به این سمت به شکست انجامید. ناصرالملک نسبت به حزب دموکرات خورده می‌گرفت، تاجایی که ناصرالملک می‌گفت؛ هر چه فتنه است در دنیا از بختیاری‌ها و دموکرات‌ها است. (افشار، ۱۳۷۲: ۱۷)

پس از انحلال مجلس دوم، از طرف دولت و ناصرالملک نایب السلطنه اکثر رؤسای حزب دموکرات و جمعی از افراد اعتدالی را به قم تبعید کرد، روزنامه‌های وابسته به حزب دموکرات تعطیل و توقیف گردید، روس‌ها بر ولایات شمال جولان می‌زدند. دوران فترت که پس از انحلال مجلس دوم آغاز شد تا رسیدن احمد شاه به سن قانونی یعنی حدود سه سال و کسری طول کشید، در این مدت ناصرالملک همچنان زمامدار ایران بود و به میل خود کابینه‌هایی را بر سر کار می‌آورد و از صدور فرمان انتخابات و تشکیل مجلس سوم خود داری می‌ورزید. (شمیم، ۱۳۸۴: ۵۷۸) بر این اساس، از این پس تا افتتاح مجلس سوم در ۱۳۳۳ق دوره زمامداری مطلق ناصرالملک (از ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۲ ق) می‌باشد. در این برهه زمانی حزب دموکرات در نتیجه فشار ناصرالملک، انگلیس و روسیه دچار رکود گردید. (ملک زاده، ۱۳۷۳: ۱۶۱۹) با وجود سخت‌گیری‌های ناصرالملک دموکرات‌ها موفق شدند در مجلس سوم ۳۱ نماینده را به خود جذب و در نتیجه ائتلاف با بی‌طرفان اکثریت مجلس را بدست بیاورند.

کشمکش بین حزب اعتدالیون و دموکرات

پس از فتح تهران و تشکیل حکومت جدید دیری نگذشت که در درون حکومت از اختلاف و نفاق گرفته تا به ترور و خونریزی منتهی شد نمایان گردید. براساس این، دو دستگی احزاب بخصوص حزب دموکرات و اعتدالیون در مجلس دوم به کشمکش انجامید، موجب ترور میرزا حسن خان امین الملک و سیدعبدالله بهبهانی در سال ۱۳۲۸ق گردید، که مورداحترام اعتدالیون بودند، ترور آن را به دموکرات‌ها نسبت دادند، خصوصاً به تقی زاده از رؤسای دموکرات نسبت می‌دادند. (دولت آبادی، ۱۳۶۲: ۱۳۷) که بر اثر آن بازار تعطیل شد، هیاهو برخاست و مردم به تظاهرات پرداختند. پس از چندی، برای دومین بار مهمه ترور پیچید که علی محمد خان تربیت و سید عبدالرزاق از اعضای حزب دموکرات کشته شدند.

بار دیگر کشمکش و مبارزه حزبی شدت یافت و گفته شده، ترور آن دو تن از طرف اعتدالیون و برای انتقام خون بهبهانی صورت گرفته است. (شمیم، ۱۳۸۴: ۵۶۹) به هر حال در نتیجه مبارزات حزبی این بار با پیچیدن صدای گلوله در تهران باعث شد تا تقی زاده رهبر حزب دموکرات، ایران را ترک نماید. دموکرات‌ها در روزنامه ایران نو نسبت به اعتدالیون خرده می‌گیرند و آن‌ها را «کهنه پرستان عهد استبداد» و «گرگان قدیم» توصیف می‌نمایند و ادعا می‌کنند تا زمانی که قدرت در اختیار آن‌ها هست، ترقی و تجدد ایران را نا ممکن می‌داند و می‌نویسد: آیا ممکن است که ایران به آن درجه تنزل کرده و فساد اخلاق در آن بروز نموده باشد که برای هر کاری باید ما دست بر دامن گرگان قدیم زمان استبداد، که جاهل و نادان‌اند، بشویم و حل این معما را از عقل ناقص آن‌ها متوقع باشیم. اگر در واقع مملکت به این درجه از انحطاط رسیده که نتواند دست آن‌هایی را که سال‌ها آن را خراب و ویران ساخته به طرف اضمحلال کشانیده‌اند بردارد، در این صورت از چه مشروطیت و از کدام تجدد و ترقی ما سخن می‌رانیم. (ایران نو، ش ۷۴، ۱۱ ذیقعدہ ۱۳۲۷)

قتل بهبهانی و تأثیر آن بر رویه حزب دموکرات

حزب دموکرات پس از قتل بهبهانی بر مواضع دینی خود بیشتر پا می‌فشردند، در روزنامه‌های خود از چیرگی غربی‌ها بر دولت، از دست رفتن نمادهای مذهبی، محدود شدن چاپ قرآن و یا رواج کتب ضاله هشدار دادند. یا با استناد به احادیث پیامبر (ص) بر تحریم کالاهای خارجی و لوکس تأکید می‌کردند. پس از این است که ارتباط دادن مذهب با ملیت، یکی از مواضع بسیار جالب توجه تئوری حزب دموکرات شد، نشان می‌دهد، که تا چه حد قدرت مذهبی و نقش تاریخی آن را درک می‌کردند. (اتحادیه، ۱۳۸۱: ۲۲۲) این بخاطر آن بود، تا خود را از اتهام بی دینی مبرا کنند، به شعارهای مذهبی و دینی روی آوردند.

راهبرد اعتدالیون نسبت به حزب دموکرات

اگر چه تاریخ دقیق تأسیس حزب اعتدالیون مشخص نیست؛ ولی هدف آن روشن است، در واقع هدف اصلی آن آنقدرها که ارائه یک سیاست خاص باشد نبود. بلکه بیشتر هدف آن تکذیب سیاست حزب

دموکرات بود. برنامه‌ای هم که تدوین کرده‌اند، بیشتر در پاسخ و حملات آنان هست، روزنامه (وقت) یکی از ارگان‌های حزب اعتدالی، در جایی که می‌خواهد برنامه این حزب را توضیح دهد می‌نویسد؛ دموکرات‌ها همه انقلابی‌اند و می‌خواهند مملکت را خراب کنند. آن‌ها اعتدال را از طریق روش طبیعت توجیه می‌کردند. تعادل و موازنه اساس همه چیز و سر بقا است، هر چیز اگر از تعادل خارج شد، منقلب، فاسد و متعدم می‌شود. (اتحادیه، ۱۳۸۱: ۲۲۷) حزب اعتدالیون این موضوع را عصای دست، برای پیش برد فعالیت‌ها و اهداف خود در برابر حزب دموکرات در پیش می‌گرفتند.

تأثیر واقعه پارک اتابک بر حزب دموکرات

نمایندگان سیاسی روس، انگلیس، سردار اسعد و حزب اعتدالی پس از قتل بهبهانی به دولت فشار آوردند، که هر چه زودتر اسلحه را از دست مجاهدین بگیرند. در مقابل آن‌ها رضا دهنخوارقانی از نمایندگان حزب دموکرات، چنین ادعا می‌کرد: این طور و قایع امنیت مملکت را متزلزل نمی‌کند برای اینکه خیلی بزرگتر از این حادثه‌ها واقع شده ابدأ امنیت را متزلزل نکرده. با وجود این، اعتدالیون و سردار اسعد اجرای قانون ترک اسلحه مجاهدین را به عنوان وظیفه اولیه کابینه مستوفی الممالک اعلام کردند. (شیپری: ۱۴۲) ولی مستوفی الممالک انجام این کار را بدون موافقت ملیون و مجاهدین امکان پذیر نمی‌دانست. پس از این در ۲۴ رجب طرخی به تصویب مجلس رسید، تا مجاهدین باید اسلحه خود را تا ۴۸ ساعت پس از انتشار این خبر به نظمیّه تحویل دهند. دولت قانون منع حمل سلاح را اعلام نمود، چنانکه انتظار می‌رفت به راحتی قابل اجرا نبود، زیرا جمعی از وزیران و اعضای حزب دموکرات (حزب انقلابی) می‌خواستند به هر قیمتی که باشد اسلحه را در دست مجاهدین نگه دارند. پس از اعلام قانون منع حمل سلاح، ابتدا ستارخان آن را قبول می‌کند، اما به دلیل شور و غوغای مردمی در پارک اتابک، موجب درگیری اندوهباری شد، که عده‌ای از مجاهدین کشته، ستارخان و باقرخان به خانه صمصام السلطنه پناه بردند. بعد از این واقعه شورش‌هایی که در غالب شهرها روی داد، کابینه انقلابی مستوفی الممالک که وابسته به حزب دموکرات بود سقوط کرد. بار دیگر سپهدار با وزرای اعتدالی بر سرکار آمد و از مجلس اختیارات را به دست گرفت. البته این اختیارات برای دستگیر کردن و تبعید مخالفان سیاسی خود مانند؛ یارمحمد خان و حیدرخان عمواوغلی و امثال آنان استفاده کردند. (شمیم، ۱۳۸۴: ۵۷۱)

رویه حزب دموکرات نسبت به روس و انگلیس و بالعکس

حزب دموکرات با انگلیسی‌ها روابط خوبی داشت و مأمورین بریتانیا در ایالات به این حزب روی خوش نشان می‌دادند. روس‌ها با اعتدالیون و سرمایه داران شمال مناسبات خوبی داشت. این ادامه یافت، تا پیش از شروع جنگ جهانی اول در رمضان ۱۳۳۲، با اتحاد دولت روس و انگلیس بر ضد آلمان، با توجه به عداوتی که میان روس‌های تزاری و حزب دموکرات بود از آنجایی که توجه این حزب در مقابل مخاطرات روسیه، به انگلستان داشت، از دولت مزبور منحرف گردیده، به سوی متحدین اروپای مرکزی، آلمان معطوف گشت. (بهار، ۱۳۸۷: ۴۱)

کابینه مستوفی الممالک و آمدن شوستر

مستوفی الممالک که هواخواه حزب دموکرات بود به زمامداری رسید. دولت با اجازه مجلس شورای ملی، با دولت آمریکا قراردادی را مبنی بر اعزام یک هیأت مستشاری مالی به ایران بستند. مورگان شوستر آمریکایی و هیأت همراه او در جمادی الاول ۱۳۲۹ زمام امور مالی ایران را به دست گرفتند. روس‌ها با اقدامات و برنامه‌های مفید شوستر مخالفت می‌ورزیدند، که جهت جلوگیری از آن، روس‌ها مجلس دوم را تنها سد راه خود برای رسیدن به هدف‌های اقتصادی، سیاسی و نظامی خود می‌دانستند. به همین دلیل بر اثر کوشش و فعالیت‌های حزب انقلابی دموکرات، مجلس دوم شورای ملی که بایستی در دوم ذیقعد ۱۳۲۹ ق تعطیل شود، رأی دادند مدت شش ماه بر دوره مجلس دوم افزوده شود. (شمیم، ۱۳۸۴: ۵۷۶) در این صورت هست که روس‌ها با دادن اولتیماتوم به دولت ایران، زمینه انحلال مجلس دوم و اخراج مورگان شوستر را فراهم آوردند. مجلس دوم قبل از استفاده شش ماه تمدید شده، انحلال می‌گردد. این چنین بهای جانفشانی‌های مجاهدین و خون‌های ریخته شده در راه مشروطه، با دخالت دولت‌های خارجی (روس و انگلیس)، تفرقه و نفاق بین احزاب و گروه‌های داخلی، بطور کامل برآورده نشد.

نتیجه‌گیری

مجلس دوم که پس از استبداد صغیر و با روی کار آمدن احمدشاه شکل می‌گیرد، به دلیل فضای باز سیاسی در این دوره، حزب دموکرات نخستین حزبی بود که در عرصه سیاسی ایران شکل گرفت. با توجه به اینکه اولین تجربه حزبی در ایران هست در نتیجه، با بررسی اوضاع سیاسی و کارکردهای مجلس اول که بدون حزب سیاسی بود، نسبت به مجلس دوم که احزاب سیاسی و حزب دموکرات وجود داشت، می‌توان تأثیر حزب در بر تحولات سیاسی و فرهنگی ایران یا نافع و غیر نافع بودن آن را بهتر دریافت. دیگر اینکه، با فشار حزب دموکرات کابینه سپهدار را وادار به استعفا نمود و کابینه مستوفی الممالک، که حامی حزب دموکرات بود توانست روی کار بیاورند، با وجود این سران سیاسی محافظه کار در دوره مجلس دوم در فعالیت‌های حزب دموکرات مانع تراشی می‌کنند. دیگر اینکه حزب انقلابی دموکرات، با حضور بیگانگان در ایران مخالفت می‌کردن، خواستار هر چه بیشتر اقتدار دولت مرکزی و حامی حقوق طبقه پایین جامعه بودند. بر اساس این، روس‌ها و انگلیسی‌ها که تصمیم به نفوذ هر چه بیشتر در ایران و اوضاع سیاسی آن را داشتند، بر حزب دموکرات فشار می‌آوردند. نیز بعضی از افراد داخلی محافظه کار به دلیل انقلابی و تندرو بودن، بر حزب دموکرات خورده می‌گرفتند، با وجود این حزب دموکرات فعالیت خود را در دوره مجلس دوم و پس از آن ادامه دادند، تا جایی که توانستند در مجلس سوم اکثریت کرسی‌های آن را بدست آورند. دیگر اینکه به علت دخالت دولت‌های روس و انگلیس در عرصه سیاست داخلی و خارجی، تفرقه و نفاق بین احزاب و گروه‌های داخلی، فعالیت احزاب و حزب دموکرات، در مجلس دوم شورای ملی به مانند احزاب اروپای غربی، برای پیش برد امور سیاسی و فرهنگی جامعه ایران مثمر ثمر واقع نشد.

منابع

- آبراهامیان، پرواند (۱۳۸۴). *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی ولیلایی، تهران: نشر نی.
- آزادی، اسماعیل (۱۳۹۰). *احزاب سیاسی در ایران*، تهران: مردمک.
- آدمیت، فریدون (۱۳۸۸). *فکر دموکراسی در نهضت مشروطیت ایران*، تهران: امیرکبیر.

- آوری، پیتر (۱۳۷۷). تاریخ معاصر ایران، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، ج ۱، تهران: انتشارات عطائی اتحادیه، منصوره (۱۳۸۱). پیدایش و تحول احزاب سیاسی در مشروطیت، تهران: نشر تاریخ ایران.
- افشار، ایرج (۱۳۷۲). زندگی طوفانی (خاطرات سید حسن تقی زاده)، تهران: علمی.
- براون، ادوارد گرانویل (۱۳۸۰). انقلاب مشروطیت ایران، مترجم مهری قزوینی، تهران: کویر، چ ۲.
- بهار، محمدتقی، (۱۳۸۷). تاریخ مختصر احزاب سیاسی در ایران، تهران: نشر زوار.
- دولت آبادی، یحیی (۱۳۶۲). حیات یحیی، ج ۳، تهران: فردوسی.
- شریف کاشانی، محمدمهدی (۱۳۶۲). واقعات اتفاقیه در روزگار، تهران: نشر تاریخ ایران.
- شمیم، علی اصغر، (۱۳۸۷). ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران: زریاب.
- کرمانی، ناظم الاسلام (۱۳۷۹). تاریخ بیداری ایرانیان، تهران: امیرکبیر.
- نقیب زاده، احمد، (۱۳۸۸). احزاب سیاسی گروه‌های ذی نفوذ، تهران: قومس.
- لالوی، محمود (۱۳۸۱). حزب مردم، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- معین، محمد (۱۳۶۰). فرهنگ لغت معین، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- ملک زاده، مهدی (۱۳۷۳). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۶، تهران: علمی.
- نوذری، عزت الله (۱۳۸۷). تاریخ احزاب سیاسی در ایران، شیراز: انتشارات نوید شیراز، چ ۲.
- توللی، زهرا، مریم شییری (۱۳۹۳). «تحلیل فازی شیوه‌های حل اختلاف بین دو حزب دموکرات و اجتماعیون و اعتدالیون در مجلس دوم شورای ملی ایران مطالعه موردی: کشمکش خلع سلاح مجاهدین (پارک اتابک)»، فصلنامه جامعه‌شناسی تاریخی، س ۶، ش ۲.
- روزنامه ایران نو، س اول، ش ۷۴، ۱۱ ذی‌قعدة ۱۳۲۷.

